

УДК 347.61/.64(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/app.v73.2024.30>

Д. М. Шебаніц

orcid.org/0000-0002-8897-9721

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри права

Маріупольського державного університету

В. Ф. Шебаніц

orcid.org/0009-0001-3699-9974

здобувач II курсу спеціальності 081 «Право»

Маріупольського державного університету

НАЦІОНАЛЬНЕ СІМЕЙНЕ ЗАКОНОДАВСТВО: СТАНОВЛЕННЯ, РОЗВИТОК ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Існування суспільства без впорядкування та правової регламентації сімейних відносин не можливо як у сучасних умовах так і у минулому.

В різні періоди часу саме сім'я відігравала суттєву роль у розвитку суспільства. За своєю сутністю сім'я є однією з найголовніших форм організації суспільства, яка в свою чергу має фундаментальне значення як для окремого індивіда, так і для суспільства в цілому. Саме родина найбільшою мірою впливає на розвиток, моральний стан, здоров'я людини, забезпечує певного роду накопичення і передачу інформації: досвіду, знань, навичок наступним поколінням. Сімейні відносини з прадавніх часів потребували правового врегулювання, тому звичаї, а також писані та неписані закони мали за мету стабілізувати їх та спрямувати в русло, що в свою чергу відповідає рівню державної політики, національної свідомості та розвитку суспільства у конкретний часовий проміжок. Тому, вважаємо доречним навести короткий ретроспективний огляд становлення та розвитку сімейних правовідносин, історії шлюбно-сімейного права в Україні. Такий огляд надасть змогу осягнути процес формування та розвитку інституту сім'ї, охарактеризувати його місце в сучасному суспільстві та значення для української держави.

Становлення та розвиток сімейного законодавства досліджувалося багатьма вченими-дослідниками, серед яких, зокрема, варто згадати таких як Харитонов Є. О., Харитонova О. І., Давидова І. В., Сафончик О. І., Розгон О. І., Антонюк С.Л., Корман О. С. та інші.

Історія становлення та розвитку національного сімейного права сягає давніх часів, коли на теренах України дохристиянського періоду провідним інструментом врегулювання суспільних відносин виступало звичаєве право, джерелом якого насамперед виступали звичаї та традиції. Розглядаючи зазначене питання, слід згадати літописи, що в свою чергу є єдиними документами, на яких базуються історично-правові дослідження звичаєвого права східних слов'ян у сфері шлюбно-родинних відносин. Такі літописи свідчать про те, що в давні часи шлюб вже існував як окрема інституція у суспільних відносинах та виступав об'єктом правового регулювання. Найвидатнішою тогочасною пам'яткою є «Повість минулих літ», яка стала базисом для наступного літописання Київської Русі. Джерелами таких літописів стала усна народна творчість, а саме – легенди, перекази, письмові пам'ятки та авторські свідчення літописців і очевидців (Парнета, 2020).

В процесі становлення Київської Русі як самостійної держави виникла необхідність проведення релігійного реформування суспільства, яка в свою чергу посприяла політичній консолідації. Після прийняття християнства сімейне право на теренах сучасної України розвивалося під впливом візантійського канонічного права, а джерелом новоприйнятих законів стали візантійські церковні акти. Тож, варто констатувати, що разом із новою вірою по-новому сформувалися та затвердилися поняття про шлюб та сім'ю у тогочасному суспільстві.

Наступний етап розвитку українського сімейного права охоплює період другої половини чотирнадцятого – середини сімнадцятого століть та характеризується добою польсько-ли-

товського панування у правовій сфері, зокрема й у галузі сімейного права. Варто згадати Литовські статuti, які тоді діяли на українських землях та закріплювали собою водночас як домінування прав чоловіка, так і ефективний захист інтересів жінок та дітей. До того ж, такий нормативно-правовий акт детально регламентував оформлення шлюбних договорів та наслідки їх невиконання. Отож, Литовські статuti стали збірками високорозвиненого права, з виданням яких і закінчився процес уніфікації різноманітних джерел права і різних правових систем (Парнета, 2020).

Наступний період розвитку українського права, зокрема сімейного права, припадає на період Гетьманщини. Відтак, у зазначений період шлюбні правовідносини регулювалися у більшості випадків церковним правом та нормами звичаєвого права. Сімейне право Гетьманської держави регулювало порядок, умови укладення та розірвання шлюбу, особисті та майнові права і обов'язки подружжя, батьків і дітей, порядок усиновлення та опікунства тощо. Водночас не можна не згадати таку історично-правову пам'ятку як «Права, за якими судиться малоросійський народ». Незважаючи на те, що зазначений звід законів не було офіційно визнано тогочасною владою, ця робота українських правників мала неабиякий вплив на подальший розвиток української правової думки.

Новий етап в історії розвитку шлюбного законодавства на теренах нашої країни розпочався одночасно зі встановлення радянської влади. Так, у 1923 році виникла нагальна необхідність у перегляді врегулювання деяких питань шлюбно-сімейних відносин, через що було прийнято рішення підготовки та подальшого видання нового Сімейного кодексу. Результатом стало прийняття Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР. Назва згаданого Кодексу повністю відображала його систему та структуру, яка в свою чергу була досить незвичною та складалася з п'яти основних розділів, зокрема про сім'ю, про опіку та піклування, про шлюб, про зміну громадянами своїх прізвищ та імен, про визнання особи безвісно відсутньою або померлою. Таким чином, сімейне законодавство часів радянського панування на українських землях змінило уявлення про традиційні шлюбно-сімейні відносини. У тогочасних профільних нормативно-правових актах було відображено рівноправ'я між чоловіками та жінками, визначено і закріплено права дітей, соціальні гарантії забезпечення материнства тощо. Проте, не можна не згадати і тотальне втручання органів державної влади у приватне життя особи, що перекреслювало значні досягнення у розвитку тогочасного сімейного законодавства (Парнета, 2020).

Разом із проголошенням незалежності України для розвитку сімейного національного законодавства склалися нові умови. Відтак, на початковому етапі продовжували діяти радянські нормативно-правові акти, які пристосували до тогочасних умов, проте разом із цим розпочали активну роботу з підготовки нового демократичного національного законодавства. Наголосимо, що сьогодні норми, які в свою чергу регулюють сімейні правовідносини закріплені в різних нормативно-правових актах, зокрема різної юридичної сили (мова йде про Конституцію України, Сімейний кодекс України та інших окремих законах, які в сукупності і становлять національну систему сімейного законодавства).

Базисом сімейного законодавства, як власне і базисом будь-якої іншої галузі права, є Конституція України, яка як Основний Закон держави містить в собі ряд норм, що визначають зміст національного сімейного законодавства. Мова йде про другий розділ Конституції.

Говорячи про систему сімейного законодавства слід зазначити, що до її основи також входять міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, які є частиною українського національного законодавства. До того ж, варто наголосити на тому, що у випадку невідповідності норм чинного українського законодавства та міжнародного договору, укладеного в установленому порядку, застосовуються норми відповідного міжнародного договору.

Серед ратифікованих Україною міжнародних конвенцій варто згадати:

- Конвенцію ООН про права дитини;
- Конвенцію про юрисдикцію і право, що застосовується щодо захисту неповнолітніх;
- Конвенцію про визнання розлучень та про судові розлучення подружжя;
- Конвенцію про право, що застосовується до аліментних зобов'язань;
- Конвенцію про укладення шлюбу і визнання його недійсним;

- Конвенцію про право, що застосовується до режимів власності подружжя;
- Конвенцію про згоду на укладення шлюбу, шлюбний вік і реєстрацію шлюбів;
- Європейську конвенцію про усиновлення дітей та інші.

На сьогодні безперечно основним джерелом врегулювання спорів у сімейних правовідносинах є Сімейний кодекс України, який має за мету реалізацію сімейної політики держави та визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права та обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів. Чинний Сімейний кодекс України був прийнятий 10 січня 2002 року, а набрав чинності з 1 січня 2004 року і є четвертою кодифікацією сімейного законодавства. Зазначений Кодекс складається з семи розділів, які містять двадцять дві глави і двісті дев'яносто дві статті (розділи шостий та сьомий не мають глав).

Прийняття Сімейного кодексу України стало об'єктивною необхідністю у світлі як теоретичної, так і практичної проблеми співвідношення цивільного та сімейного законодавства, адже раніше сімейне право було лише частиною Цивільного кодексу України. А проблема визначення співвідношення цивільного та сімейного права довго опрацьовувалася багатьма національними представниками як теоретичної, так і практичної цивілістики. Провідним питанням такої дискусії стала подібність предмету правового регулювання цих двох галузей права, а саме немайнові та майнові відносини між юридично рівними суб'єктами. При цьому, деякі науковці наголошують, що між цивільними та сімейними правовідносинами немає принципово сутнісних відмінностей, а виокремити самостійний сімейно-правовий метод правового регулювання досить складно (Харитонов, 2022).

Повертаючись до питання прийняття Сімейного кодексу України, варто зазначити, що процес підготовчих законопроектних робіт у перші роки проголошення незалежності України відображав описані нами вище розбіжності. Через що національний законодавець досить довго не міг визначитися куди віднести норми, метою яких було врегулювання сімейних правовідносин. Відтак згадані норми то відносили до Кодексу про шлюб та сім'ю, то включали в окремий розділ сімейного права діючого Цивільного кодексу. Врешті-решт зазначене спірне питання створило усі необхідні умови задля прийняття національним законодавцем окремого Сімейного кодексу України, який був прийнятий навіть раніше, аніж Цивільний кодекс України і став основним нормативно-правовим актом в системі законодавства України, що регулює сімейні правовідносини (Ромовська, 2018). Вважаємо доречним наголосити на тому, що не вдаючись у подробиці значної кількості тогочасних новел Сімейного кодексу України, варто зауважити, що його прийняття не створило значних перешкод задля належної та ефективної реалізації засад цивільного права на практиці, що в свою чергу дуже непокоїло супротивників існування Сімейного кодексу як окремого та самостійного нормативно-правового акту (Шевченко, 2003).

Отже, оскільки Сімейний кодекс є базовим і спеціальним джерелом сімейного законодавства, то справедливим буде зазначити, що на практиці, коли мова йде про відносини, що пов'язані з укладанням або розірванням шлюбу, стосунки між подружжям, батьками та/або дітьми, іншими членами родини, коло яких в свою чергу регулюється чинним сімейним законодавством України, керуватися передусім необхідно нормами саме Сімейного кодексу України. При цьому, на ряду із цим, оскільки за своєю правовою природою та сутністю сімейні правовідносини є цивільно-правовими, зазначене припускає застосування до їх регулювання і норм національного цивільного законодавства України. Таке твердження має не лише теоретичне підґрунтя, але і практичну основу, яка відображається у нормах статті 8 Сімейного кодексу України, яка в свою чергу встановлює, що у випадку неможливості врегулювання майнових відносин між подружжям, батьками та дітьми або іншими членами сім'ї та родичами Сімейним кодексом України, варто застосовувати норми цивільного законодавства, якщо це не суперечить сутності сімейних відносин. Отже, така норма у Сімейному кодексі визначає собою принцип субсидіарного застосування норм цивільного права до врегулювання сімейних правовідносин (Сімейний кодекс України, 2002).

Відтак, може здатися, що зі змісту вищезгаданої норми випливає, що головними умовами для застосування норм Цивільного кодексу України до врегулювання сімейних правовідносин є три складові, а саме:

- майновий характер сімейних відносин;
- неврегульованість їх чинним сімейним законодавством України;
- відповідність такого врегулювання сутності цих правовідносин.

Проте такий висновок є поспішним та водночас суперечить принципу субсидіарного застосування Цивільного кодексу, що встановлено статтею 9 зазначеного кодексу, яка встановлює, що положення останнього застосовуються до сімейних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства (Цивільний кодекс України, 2003). Відтак, загалом, за біля 20 років співіснування Цивільного та Сімейного кодексів України, серед юридичної наукової спільноти та практикуючих юристів у сфері сімейних правовідносин вже виробився певний ефективний механізм застосування норм цих двох нормативно-правових актів, що доповнюють один одного та влаштовують широкий загал.

Незважаючи на всі вищенаведені позиції серед науковців і наразі точаться спори про доцільність виокремлення норм, що регулюють сімейне законодавство в окремий кодекс. Так, наприклад декотрі дослідники вказують на те, що кодифіковані акти сімейного законодавства є рудиментом радянського та соціалістичного світогляду і тому активно обстоюють ідею включення норм, що регулюють сімейні відносини, до складу Цивільного кодексу. Інші національні науковці зважено зазначають необхідність у проведенні комплексного обговорення щодо того, чи залишатися йому окремим актом, чи все ж бути частиною Цивільного кодексу, і при цьому слушно наголошують на тому, що провідним завданням тут є «просто провести гармонізацію в плані відповідності Сімейного кодексу Цивільному та основним його положенням. А далі – визначатися: чи буде він інтегрований, чи залишатиметься окремим» (Стефанчук, 2021).

Не вдаючись до детального аналізу цих двох полярних за своєю сутністю наукових поглядів, вважаємо доречним наголосити на тому, що попри всі наявні обґрунтування твердження про те, що при наявності окремого та самостійного Сімейного кодексу України, наша правова система ніколи не зможе наблизитися до правової системи країн європейського співтовариства є несправедливим та некоректним, адже практика показує, що Сімейні кодекси та спеціальні закони у сфері сімейного права (або ж інші кодифіковані акти сімейного законодавства) вдало та ефективно застосовуються у багатьох країнах європейського співтовариства, зокрема таких як Данія, Естонія, Словаччина, Польща, Угорщина та інші (Менджул, 2021). До того ж, вважаємо доречним підкреслити, що наразі серед країн Європейського Союзу у тренді є не включення сімейного законодавства у цивільне право, а навпаки уніфікація європейського сімейного права (Менджул, 2019, с. 188–189).

Ми підтримуємо думку окремих науковців про те, що у такому проблемному та спірному питанні, необхідно зважати на думку практикуючих юристів. Відтак, необхідно згадати той факт, що у 2020 році була проведена онлайн-дискусія Національною асоціацією адвокатів України за ініціативи Комітету сімейного права на тему: «Скасування Сімейного кодексу України. За чи проти?». За результатами проведеної дискусії була сформульована експертна думка Національної асоціації адвокатів України щодо проблемного питання та ініціативи скасування Сімейного кодексу України. Провідною ідеєю якої є висновок, що модернізація сімейного законодавства України має відбуватися одночасно з рекодифікацією Цивільного кодексу України зі збереженням самостійності Сімейного кодексу, як законодавчого акту, котрий засвідчив ефективність правового регулювання сімейних відносин. Не заперечуючи приватноправової природи сімейного права та концепції цивільного права як галузі, що охоплює всі приватноправові відносини, сімейне право необхідно розглядати як самостійну галузь законодавства. На думку членів Національної асоціації адвокатів України, сфера сімейних правовідносин потребує дуже обережного і зваженого регулювання (ставлення) з боку держави і суспільства, яке б не допускало безпідставного втручання в особисті справи подружжя, батьків та дітей, інших членів родини. Водночас чинне законодавче регулювання сімейних відносин нормами Сімейного кодексу забезпечує їхню охорону і належну реалізацію. Через кодифікацію сімейних норм формуються та зберігаються певні усталені правові традиції. Саме тому представники вищезгаданої нами Асоціації переконані, що Сімейний кодекс України як окремий акт приватноправового регулювання суспільних відносин довів

свою ефективність регламентації. Як підсумок експерти-члени Асоціації адвокатів України чітко визначили, що: «Зважаючи на все вищезазначене, наразі не вбачаємо об'єктивних вагомих причин руйнувати наявну на сьогодні систему правового регулювання сімейних відносин в Україні. Водночас вважаємо за доцільне наразі сфокусувати увагу на вдосконаленні та доповненні вже наявного кодифікованого акту новими нормами, які будуть узгоджуватися з суспільними відносинами, що розвиваються, та змінюються, при цьому сімейно-правові норми доцільно все ж таки розглядати як самостійну галузь законодавства» (Харитонов, 2022).

Отже, підсумовуючи, варто констатувати, що становлення сімейних правовідносин на території сучасної України розпочалося ще з давніх часів. До хрещення Київської Русі суспільство керувалося звичаями при вирішенні сімейних спорів, після введення християнства сімейне законодавство зазнало неабияких змін і розвивалося комплексно на базі візантійського права, язичницьких обрядів та народних звичаїв. До того ж, варто згадати, що найвизначнішим кодифікованим джерелом права часів Київської Русі є «Руська правда», яка вплинула на подальший розвиток сучасного українського сімейного законодавства. Разом із здобуттям незалежності в Україні розпочалася робота над систематизацією та кодифікацією сімейного права. При створенні такого національного законодавця спирався на позитивний міжнародний досвід та українські звичаї.

Література

- Менджул М.В. Перспективи уніфікації європейського сімейного права. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 3. Vol. 1. С. 188-189.
- Менджул М.В. Порівняльне сімейне право: навчальний посібник. Ужгород: РІК-У, 2021. 296 с.
- Парнета О. Й. Становлення та розвиток сімейного законодавства України. Проблеми сучасного сімейного права: моногр. / за наук. ред. док. юрид. наук І.С. Лукасевич-Крутник. Тернопіль: ЗУНУ, 2020. 208 с.
- Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: важка дорога до людей. Київ: Прецедент, 2018. 496 с.
- Руслан Стефанчук: Цивільний кодекс – це супермаркет правових можливостей. 27.01.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3179079-ruslan-stefancuk-civilnij-kodeks-ce-supermarket-pravovih-mozlivostej.html>
- Сімейний кодекс України: Закон України №2947-III від 10.01.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#n46> (дата звернення 14.03.2024).
- Харитонов Є. О. Сімейному кодексу України 20 років: здобутки і проблеми. *Сучасний стан і перспективи розвитку сімейного права України в умовах адаптації до європейського права : матер. II Всеукр. кругл. столу* (Одеса, 25 листоп. 2022 р.) [Електронне видання] / за заг. ред.: д. ю. н., проф. Є. Харитонова, к. ю. н., доц. К. Спасової; Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». Одеса, 2022. 116 с.
- Цивільний кодекс України: Закон України №435-IV від 16.01.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 14.03.2024).
- Шевченко Я.М. Проблеми нового Сімейного кодексу України. Респуб. Міжвідомч. наук. зб.. Харків, 2003. Вип.63. С. 4-10.

References

- Menjul M.V. (2019) Prospects for the unification of European family law. *Visegrad Journal on Human Rights*. № 3. Vol. 1. [in Ukrainian]
- Menjul M.V. (2021) Comparative family law: a study guide. Uzhhorod: RIK-U. [in Ukrainian]
- Parneta O.Y. (2020) Formation and development of family legislation of Ukraine. Problems of modern family law: monogr. / for sciences ed. dock. law of Sciences I.S. Lukasevich-Krutnyk. Ternopil: ZUNU. [in Ukrainian]
- Romovska Z.V. (2018) The Family Code of Ukraine: a difficult road to people. Kyiv: Precedent. [in Ukrainian]
- Ruslan Stefanchuk (27.01.2021) The Civil Code is a supermarket of legal possibilities URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3179079-ruslan-stefancuk-civilnij-kodeks-ce-supermarket-pravovih-mozlivostej.html>
- Family Code of Ukraine: Law of Ukraine No. 2947-III dated January 10, 2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#n46> (date of application 14.03.2024) [in Ukrainian]
- Kharitonov E. O. (2022) The Family Code of Ukraine is 20 years old: achievements and problems. The current state and prospects for the development of family law of Ukraine in the conditions of adaptation to European law: Mater. II All-Ukrainian round table (Odesa, November 25, 2022) [Electronic edition] / by general ed.: D. Yu. n., prof. E. Kharitonova, PhD. Ph.D., Assoc. K. Spasova; National Odesa University of Law. academy". Odesa. [in Ukrainian]

Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine No. 435-IV dated January 16, 2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (date of application 14.03.2024) [in Ukrainian]

Shevchenko Y.M. (2003) Problems of the new Family Code of Ukraine. Republic Interdepartmental of science Coll.. Kharkiv. Issue 63. [in Ukrainian]

Анотація

Шебаніц Д. М., Шебаніц В. Ф. Національне сімейне законодавство: становлення, розвиток та сучасний стан. – Стаття.

У зазначеній науковій роботі за допомогою ретроспективного огляду надано характеристику появи та розвитку сімейного права на теренах сучасної України, описано право часів язичества, Київської Русі, Литовського князівства, Гетьманщини, Радянського періоду та сучасної України.

Розглянуто історію становлення шлюбно-сімейного права в Україні, зокрема вплив християнства та візантійського канонічного права на сімейне право України, вплив періоду польсько-литовського панування на правову сферу, Литовські статuti, які тоді діяли на українських землях та закріплювали собою водночас як домінування прав чоловіка, так і ефективний захист інтересів жінок та дітей, звичаєве право періоду Гетьманщини та законодавство часів радянського панування на українських землях.

Автором проаналізовано чинні норми сімейного законодавства як України, так і окремих провідних країн Європейського Союзу. У роботі зроблені акценти на сучасні норми, які в свою чергу регулюють сімейні правовідносини закріплені в різних нормативно-правових актах, зокрема різної юридичної сили (Конституції України, Сімейному кодексу України та інших окремих законах). Досліджено міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, які є частиною українського національного законодавства.

У статті розглянуто проблему визначення співвідношення цивільного та сімейного права, яке довго опрацьовувалася багатьма національними представниками як теоретичної, так і практичної цивілістики.

Наукове дослідження виконано із застосуванням провідних методів наукового пізнання, а саме із використанням методів аналізу, синтезу, індукції, системного підходу, історичного методу тощо.

Ключові слова: сімейне законодавство, шлюб, сім'я, шлюбно-сімейні відносини, Сімейний кодекс.

Summary

Shebanits D. M., Shebanits V. F. National family law: formation, development and current state. – Article.

This research article provides a retrospective overview of the emergence and development of family law in modern Ukraine, describes the law of pagan times, Kyivan Rus, the Principality of Lithuania, the Hetmanate, the Soviet period and modern Ukraine.

The author examines the history of the development of marriage and family law in Ukraine, in particular, the influence of Christianity and Byzantine canon law on family law in Ukraine, the impact of the period of Polish-Lithuanian rule on the legal sphere, the Lithuanian statutes that were then in force in the Ukrainian lands and enshrined both the dominance of men's rights and effective protection of the interests of women and children, the customary law of the Hetmanate and the legislation of the Soviet period in the Ukrainian lands.

The author analyses the working rules of family law of both Ukraine and some of the leading countries of the European Union. The work focuses on modern norms which, in turn, regulate family legal relations enshrined in various legal acts, including those of different legal force (the Constitution of Ukraine, the Family Code of Ukraine and other specific laws). The article also examines international treaties ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine which are part of Ukrainian national legislation.

The article deals with the problem of determining the correlation between civil and family law, which has been studied for a long time by many national representatives of both theoretical and practical civil law.

The scientific research was carried out using the leading methods of scientific knowledge, namely, the methods of analysis, synthesis, induction, systematic approach, historical method, etc.

Key words: family law, marriage, family, marriage and family relations, Family Code.